

БЪЛГАРСКИ ЕЗИКОРГАН НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XLVII

1997/1998

Кн. 4

ИВАН КАСАБОВ

**НОСИТЕЛИ НА ДОПЪЛНИТЕЛЕН СМИСЪЛ В РЕЧТА
(LAPSUS LINGUAЕ, ИРОНИЯ) — ПОДТЕКСТ***

IVAN KASABOV

**ADDITIONAL SENSE VEHICLE IN THE SPEECH
(LAPSUS LINGUAЕ, IRONY) — IMPLICATION**

(S u m m a r y)

This paper consists of 3 basic parts:

I. Meaning and Sense in Language and Speech

II. Additional Sense in Speech, and

III. Additional Vehicle in Speech; 1) Lapsus Linguae, and 2) Irony

It is based on a semantic investigation of lapsus linguae and irony phenomena by means of their elementary sense vehicles — in wrongly chosen and ironically used words in speech (acts).

Word's semantics and its speech realisation are analysed for this purpose as well as its semantic status and place in the language system. Word's semantic structure and its elements are realised in the utterance (considered as the main speech unit).

Special attention is devoted to the stylistic and referential functions and to the relation between them in organizing utterances. The additional sense bearing is explained by means of the interaction between those two basic functions.

It is proved, that the errors (lapsus linguae) are caused by unsettled (till the last moment of the utterance) competition between two different tendencies in speaker's intention. Lapsus linguae and irony are considered in their differences and unity as two border areas, outlining a sphere of semantically complete utterance.

---

*Работата е приета като готова за печат през 1985 г. и тук се представя в непроменен вид.
Бел. автора

Един от термините с най-неясно съдържание в лингвистиката, и по-специално в семантиката, е терминът **смисъл**. Когато се говори за смисълът на езика като код, т. е. за смисъла на думата, той (а не рядко и значението) се определят в термините на логиката в свойствената на тази наука интерпретация на знака и неговото значение и смисъл. Лингвистичният знак се разглежда от съвременната лингвистика като знак *suī generis* и докато за значението съществуват различни теории, то за смисъла не може да се каже същото. Той е с неустановен лингвистико-семантичен статус, като отъждествяването му с десигната се смята за достатъчно или изобщо не му се признава такъв статус, т. е. смисълът на думата в езика се смята за нещо екстралингвистично. Такова разглеждане разкъсва единството на знака и в резултат се получава обеднена същностна интерпретация на отделните му компоненти и преди всичко на значението. По тези причини значението и смисълът на думата в езика, като система със своя специфична структура, трябва да намерят ново и достатъчно пълно обяснение. Това е първото необходимо условие за всяко надеждно изследване на значението и смисъла в реално, живо функциониране на езика, т. е. в речта.

Богатите възможности на лингвистичния знак — думата и по-специално нейното значение и смисъл като потенция се проявяват и актуализират в речевото изказване. То представлява свръхсловна и в този смисъл свръхзнакова единица, която заедно със съответната ситуация и контекст осигурява снемането на многозначността на знаците и постигането на недвусмислеността на изказването, възстановяването на „закона на знака“ (т. е. на един израз да съответствува едно съдържание). По принцип и в най-общи линии „законът на знака“ може да се смята за семантичен закон, още повече, че общоприетото мнение по въпроса е такова. Семантиката на речта като съобщение, т. е. значението и смисълът на изказването, получени от специфичната комбинаторика на значението и смисъла на съставящите го знаци, е принципиално различна от семантиката на знака в езика като код. Изясняването на тази разлика и на същностните характеристики на значението и смисъла в изказването, в речта е второто необходимо условие при едно такова изследване на допълнителния смисъл в речта и неговите носители.

Въпреки че възстановяването на „закона на знака“ има достатъчно широко действие, за да се приеме за семантичен закон в семантиката на речта, реалният изисква да се признае, че много често се срещат отклонения от него, които могат да се приемат за изключения от правилото. По-вероятно е обаче да се приеме, че тези отклонения, а и много изключения се обхващат и влизат в сферата на действието на друг по-общ семантичен закон, тъй като в реалната реч рядко се срещат случаи на запазване на многозначността на отделните знаци в изказването и на двусмислия на самите изказвания, в зависимост от типа контекст, в който се срещат. Двусмислията в речта могат да бъдат несъзнателни, неволни от типа *lapsus linguae* или от типа, известен като стилистични грешки и съзнателни, нарочно търсени за постигането на допълнителен ефект, главно за художествени цели в поетичен контекст. Допълнителният смисъл в речта, макар и да е въведен от „екстралингвистични“ причини като интенцията на изказването, се основава на някои иманентни характеристики на самите думи—знаци и на тяхната специфична комбинаторика в изказването, т. е. на всичко онова, което се смята за грешка или стилистично и традиционно се приема за отделно и чуждо на семантичното. Именно тези иманентни характеристики на лингвистичния знак, неговите вътрешни семантични закони и за-

коните на комбинаториката на знаците в изказването, уточняването на границите на действие и прецизацията на тези закони са **целта** на тази работа при **обект** реалните речеви изказвания, съдържащи допълнителен смисъл. Границите на този обект на изследване се очертават от двата крайни и противоположни феномена: грешките в речта, при които, без да се наблюдава деформация на знака, се сблъскваме с деформация на смисъла на изказването, която носи указание за допълнителен смисъл, и иронията, при която, без да се наблюдава никаква видима деформация, в определен тип контекст допълнителният смисъл довежда основния смисъл до полярно противоположен. Всичко, което се включва в обема между тези граници, е традиционно известно под името подтекст. Подтекстът в речта като **т е к с т** и неговите гранични области **l a p - s u s l i n g u a e** и **и р о н и я т а** от лингвистична гледна точка, техните лингвистико-семантични параметри и характеристики представляват **предметът** на работата.

Пълнотата и прецизността на изследването изисква не само статично разглеждане на знаците и техните отношения в речта като текст, а и от позицията на говорещия, и от позицията на слушащия в акта на комуникация, като тези аспекти и тяхното влияние съпровождат хода на цялото изложение.

За източник се използват многобройните наблюдения в очертаната област и семантичното представяне на думите в тълковните речници и като конкретен доказателствен материал — главно т. нар. „отрицателен материал“ — фиксирани от предавания по радиото, телевизията и в разговори спонтанни грешки, тяхното използване в художествени произведения със стилистична цел, както и случаи на ирония и характерен подтекст в художествени и нехудожествени произведения (текстове).

Изследването е с подчертано теоретичен дедуктивно-хипотетичен характер и конкретните примери като материал се използват главно като доказателство на теоретичните изводи. Приведени са предимно примери от разговорната практика — от преки предавания по Радио София и Българската телевизия, от разговорна реч, а така също и характерни за изследваните явления примери от художествената литература на български език.

Така **задачите** на изследването се свеждат до: изясняването на семантичния статус на думата-знак в системата и структурата на езика; построяването на структурен модел на съдържанието на думата, който да изясни отношенията и връзките между различните видове значения и смисъл; обясняване на вариантите на значенията и тяхната реализация в речта и характеристиките на смисъла, получен от тяхната комбинаторика в изказването, и накрая — обяснение на феномените *lapsus linguae* и ирония като носители на допълнителен смисъл в речта за изясняването на природата на подтекста и неговото място, роля и значение в текста.

І. ЗНАЧЕНИЕ И СМИСЪЛ В ЕЗИКА И В РЕЧТА

1. Семантичен статус на думата в езиковите равнища

Известно е, че съвременното езиковедство разглежда езика като система (или система от системи) със съответна организираща я структура. Въпреки различното съдържание, което се влага в тези термини, достигащо до смесването им и дори до взаимозамяна, тук те се разбират в общонаучния им и философски смисъл съответно като: „множество от елементи, които се намират в отношения и връзки помежду си и образуват определена цялост, единство“

(Философски речник, 1978) и като „строеж и вътрешна форма на организация на системата, която се явява като единство на устойчивите закономерни взаимни връзки между нейните елементи“ (Философски речник, 1978).

За целите на изследването преди всичко е необходимо да се направи основното разграничение между език и реч — основната Сосюрова дихотомия, която може да се смята за общоприета в съвременната лингвистика (поне по принцип, въпреки че съществуват и мнения, които настояват на единството и неделимостта на езика-реч — напр. Бахтин, 1929, 1979; Колшански, 1980). Според това разграничение се прави строга разлика между извлечената абстрактно система от единици със съответната ѝ структура и реално даденото за наблюдение проявление, функциониране на тази система — езика в речта. Приведено към думата като основна езикова единица, това разграничение означава, че актуалната дума в речта, в реалното изказване е реализация на потенциите на виртуалната дума от системата на езика. Това положение налага разграничаването на смисъла и значението в езика като възможни, виртуални от реалните, актуални значение и смисъл в речта.

За определянето на значението и смисъла в езика е необходимо да бъде определено тяхното място и сфера на действие в системата на езика, т. е. в областта на неговото семантично равнище. Значението и смисълът в езика се изразяват най-пълно чрез неговата основна единица — думата-знак. Достатъчно надеждното изследване на която и да е езикова единица изисква разглеждане на езиковата система в нейната цялост и единство на елементите ѝ. Дори разглеждането само на връзките между тези елементи, на строежа и организацията, т. е. на структурата на езиковата система е необходимо да запази цялостността и единството на системата. Това изискване налага създаването на стратификационни* теории, обхващащи едновременно равнищата на езика като цяло, с неговите елементи и главно отношенията между тях във всяко равнище.

Въпреки различията между съвременните стратификационни теории, всички те се основават на учението на Ф. де Сосюр (1977) и на глосематиката на Л. Йелмслев (1960) и на тях се гледа по нов начин след доклада на Е. Бенвенист „Равнища на лингвистичния анализ“ (1965). Характерен белег за всички стратификационни теории е прекаленото им внимание (и съответно постигнатите големи успехи) към нисшите равнища на езика, обхващащи неговия план на израза (втората основна дихотомия) и игнориране на плана на съдържанието, т. е. на значението и смисъла, без които основната езикова единица — думата като знак е непълноценна, както респективно и всяка такава теория в цялост. Подробен критичен анализ на различните стратификационни теории е даден другаде (Касабов 1986).

За най-адекватна, в нейната цялост и особено в семантичното ѝ равнище, може да се приеме стратификационната теория на С. Лем (1977), която е в достатъчно съгласие с отговора на въпроса на Л. Йелмслев „Може ли да се смята, че значенията на думите образуват структура?“ (1962), както и с поправката и допълнението, което прави Е. Бенвенист на де Сосюр. Бенвенист въвежда освен семиотическото — в плана на езиковия знак и семантическото равнище — в плана на речевото изказване. Това разбиране за семиологията на езика се осно-

*Тук и по-нататък термините стратум и равнище се различават. Равнище се разбира в традиционен смисъл, като фонологичното равнище включва фонетичния и фонемния стратуми; граматичното — морфемния и лексемния; и семантичното — семемния и семантемния.

вава на двата принципно различни начина на означаване, от които първият е „присъщ на е з и к о в и я з н а к и му придава статус на цялостна единица“, а вторият — „пораждащ се в р е ч т а“ и „основан на всички референтни връзки“ (с. 87—88).

С. Лем установява емпирично наличието на шест стратума в езика“ **фонетичен, фонемен, морфемен, лексемен, семемен и семантемнен**, обединени в три главни равнища: **фонологично, граматично и семантично** (семиологично) със съответните им единици и междинни подединици, свързващи единиците на всеки два съседни стратума (вж. Лем 1977). Съединяването на отделните единици от едно равнище във времето, в речта, той разглежда отделно, напр. на лексемите в изречение. В случая е важно да се отбележи, че дори и в тази теория, в която са отделени два семантични стратума — семемният и семантемният, съдържателно семантичните отношения са съвсем бегло засегнати или както пише авторът за тях: „в наше време са много приблизителни и неустойчиви“ (1977, с. 43). Тези формално постулувани стратуми и техните единици се нуждаят и от пълна съдържателна интерпретация.

За достатъчната яснота и пълнота на съдържателното изследване на семантичното равнище като най-висше в езика е необходимо специално разглеждане на пълнозначната дума с всичките ѝ типове и видове значения и съответните им взаимоотношения, които образуват нейната структура.

Може да се смята за общоприето мнението, че думата-знак е основна единица на езика като знакова система, „най-важна негова структурно-семантична единица, служеща за наименование на предмети, процеси, свойства“ (Руский язык. Энциклопедия, 1979). Многобройни са различните опити да бъде намерено задоволително определение на този основен термин в лингвистиката (вж. за тях у Шмельов 1973), но неговото съдържателно богатство и неопределени граници водят до значителни затруднения и дори до съмнения във възможността и необходимостта от такова определение. Разнообразието от подходи, аспекти и определения, както и някои особености на думите при функционирането им в речта, семантичното им развитие и недостатъчното отчитане на разликите между структурните равнища на езика и главно трудността да се намери единен критерий за отделянето на думата не само във всички езици, но и в един език, довежда до отказа на някои лингвисти да признаят думата за езикова единица. Американските дескриптивисти например приемат за минимална значима единица в езика морфемата (или монемата — по терминологията на А. Мартине), а пък други — автономното синтактическо образувание („синтактическата молекула“ на Ш. Бали, обединяваща ред от пълнозначни и служебни думи).

Неуспехът на тези опити да бъде заменена думата — „този многократно осъждан, но незаменим термин“ (Бенвенист 1965, с. 439) с други езикови единици довежда до опити да бъде определена думата сама по себе си спрямо низшестоящото морфемно равнище и висшестоящото синтактично равнище. По този начин се отделят от А. Смирницки (1952; 1954; 1956) двата основни признака на думата: **отделимост** — във формално отношение и **цялостнооформеност** — в съдържателно. Като отчита и най-важната функция на думата — **номинацията**, Д. Шмельов (1977, с. 53) дава следното определение на думата като лексикална и изобщо езикова единица: „Думата е единица за наименоване, характеризираща се с цялостнооформеност (фонетическа и граматическа) и идиоматичност“.

Тук не е нужно да се обсъжда точността и достатъчността на различните определения на думата, а за конкретните цели е необходимо преди всичко да бъде намерено нейното място в йерархичните структурни равнища на езика.

На фонологично равнище (включващо фонетичния и фонемния стратуми) за дума не може да се говори, освен като за отделими цялости в потока на речта (Кузнецов 1968). На граматическо равнище (включващо морфемния и лексемния стратуми) думата е лексема със съответните ѝ словоформи — област сравнително добре изучена от лексикологията и словообразуването (разбирани в традиционен смисъл). Лексемният стратум е областта, в която думата е формално-граматически оформена единица със съответното ѝ граматическо значение, т. е. в абстрактен езиков план тя е лексема, а в конкретен — словоформа и едва в реален речев план, в изказването тя може да бъде наречена най-общо — дума.

Във вертикален, структурно-йерархичен смисъл, думата е лексема (съставена от морфемни и т. н.) плюс значение и смисъл — единици на най-висшето езиково равнище — семантичното, включващо семемния и семантемния стратуми. Това е областта, в която се ограничава настоящото изследване, и за по-голяма яснота и пълнота терминът се нуждае от допълнителна терминологична прецизация. И така, от семантична гледна точка думата с всички нейни значения е семема, като абстрактна езикова единица, с манифестация чрез с е м а т а (едно от нейните значения) — конкретна езикова единица. На метаезиково (обяснително лингвистико-семантично, съдържащо се в езика), ниво, тя е семантема (съдържаща всички нейни значения и значимости) с манифестация в конкретен езиков план — п ъ л н о з н а ч н а т а с е м а н т и ч н а д у м а и з о б щ о, сама за себе си, такава, каквато я срещаме във въпроси от типа: Какво е значението на думата Х? или от лявата страна на тълковните речници. Без да премине през всички тези вертикални равнища, пълнозначната дума няма излаз към хоризонталното (син)тактическо развитие, няма действителна реализация в реалната реч, в изказването като речева единица. Вж. по-подробно по тези въпроси (Касабов 1986).

Такъв е, в най-груби щрихи, семантичният статус на думата в езика. Нещата в действителност са много по-сложни и разликите между елементите много по-недиференцирани. Все пак разликите между семантичното и граматичното равнища, от една страна и между абстрактните и конкретните езикови единици, както и между тях и реалните речеви единици, от друга, или най-общо казано, между плана на съдържанието и плана на израза, са толкова големи, че някои най-нови семантични изследвания се отказват от единносистемното им разглеждане. Някои от тях провеждат строго разграничение между формални и функционални езикови единици и се съмняват във възможността за обединеното им разглеждане (Никитин 1983; Литвин 1984). Такива резки разграничения може би имат своята ценност за по-детайлно изучаване на една или друга страна от семантиката на езиковия знак, докато тук целта е да се намери общото, обединяващото в семантиката на единния лингвистичен знак.

Така определен семантичен статус на думата като езикова единица в структурен стратификационно-йерархичен план е изключително важен, но недостатъчен. Необходимо е той да бъде определен и от коректива на съдържателния план и по-точно в областта на субстанциалното за разлика от формалното, където е областта на смисъла на знака и на границата между субстанция и форма, където се поражда значението.

2. Значение и смисъл на думата като лингвистичен знак

Разглеждането на думата като лингвистичен знак се налага преди всичко поради това, че същността на езика най-общо се състои в съотнасянето на комплексите от звуци със значенията — отношението между плана на израза и

плана на съдържанието, от една страна; и в съотнасянето на значението с вещта (основната функция на номинация) — отношението между език и реч, от друга. Сложността и разноплановостта на тези отношения води до различни тълкувания и интерпретации на езиковия знак. Известна е класическата постановка на Ф. де Сосюр за езиковия знак като отношение между понятието (означаемо) и акустическия образ (означаващо) и изключването на речта като незначова, както и отхвърлянето на трансцендентното разбиране за знака като единство между вещта и името (Сосюр 1977). Действителните отношения в езиковия знак обаче се оказват по-сложни. Тук се приема синтетичната концепция в духа на теориите на А. Лосев (1982) и на Е. Атаян (1981), която, отчитайки ясното разграничение, което прави Е. Бенвенист (1966) между двата типа знакови отношения — иманентно и трансцендентно — разглежда думата като сложен знак, включващ в себе си изброените отношения. Този сложен знак представлява сам по себе си знакова система, защото думата се разглежда и като номинация, и като речев израз.

Независимо как се разбира езиковият знак (вж. подробен поглед у Солнцев 1971; Волков 1966, Общо езикознание 1970 и др.), тук се приема разширеното разбиране за него като езиково-речев знак, обхващащ всички основни езикови параметри. „Устройството на думата в езика е сложен комплекс от отношения. Първо, фонетичната дума изпълнява ролята на знак на смисъла (сигнификата). Второ, фонетичната дума, заедно със своя смисъл (сигнификата) играе ролята на знак на предмета (денотата, референта). Трето, в конкретното изказване, в речта, целият комплекс (целият семантичен триъгълник) може да играе ролята на знак на друг, нов предмет. Знаковите отношения в думата по този начин са многостепенни. Неразбирането на този факт води към безплодни спорове за това, смисълът, значението нещо външно ли е по отношение на знака или влиза в знака; знак ли е само фонетичната дума, същност едностранна или винаги знакът е двустранна същност.“ (Степанов 1975, с. 9–10). Езикът като част от съзнанието е в тясна връзка и неделимо единство с речта като човешка дейност и чрез нея с външната обективна действителност. Тази триада е неделима и би трябвало да се разглежда в диалектично единство от всяка знакова теория. Неотчитането на който и да е елемент от това триединство води до едностранна и непълна интерпретация на знака и оттам — към едностранното му и непълно определение. От казаното следва, че независимо от това, какъв аспект на общоезиковия (езиково-речеви) знак се изследва — само езиковия или само речеви (langue vs. parole); само на съдържанието или само на израза, такава изследване ще бъде непълно и неточно, без да бъде вписано в параметрите и съобразено със същността и природата на общия единен езиково-речев знак. Поради специфичната знакова природа на езика, те са знаци в общия знак, негови подзнаци, абстракции, създадени с цел по-детайлното им изучаване и притежават известна самостоятелност само доколкото са елементи на общия знак. По тези причини разглеждането на езиковия и на речеви (под)знаци само в плана на съдържанието (доколкото това е необходимо и достатъчно за конкретните цели тук) трябва да се има предвид единството и неделимостта на лингвистичния знак като цяло.

Пълнозначната дума от съвременна семиотична позиция е своеобразно психологическо единство между логическия и физическия свят, в което се състои и нейният смисъл като лингвистичен знак. Дори разглеждана в абсолютна статика, думата като знак съдържа четирите основни компонента на двете главни дихотомии: език, реч и съдържание — израз (означаемо, означаващо, обозначаемо, обозначаващо), като отношението между тях, (или нагледно

представено — пресечната точка между тях) е нейното значение. Щом между езика и речта се включи и областта на психическите процеси на пораждање и възприемане, (т. е. знакът се разглежда динамично, макар и потенциално) точката значение очертава отсечка при разгръщане в своето движение. Когато пък между плана на израза и плана на съдържанието се въведе областта на субстанциалното — третата дихотомия между форма и субстанция, точката значение очертава перпендикулярна на първата отсечка, като двете заедно образуват четириъгълника на значението в областта на психическото и субстанциалното. (Срв. „семиотичния квадрат“ на А. Греймас (1979) като динамизиран знаков модел).

Така в най-груби шрихи може да бъде представен формално и схематично единният езиково-речев знак и неговото значение. За ограничените цели тук можем да се абстрахираме от плана на израза при това положение точката (или квадрата) на значението в абсолютна статика на знака при неговото вътрешно разгръщане се оказва на границата на субстанциалното и формалното (в съгласие с теорията на Л. Йелмслев), от една страна и между езика и речта (в съгласие с цитираните теории на Е. Бенвенист, А. Греймас и Е. Атаян), от друга. В този аспект в значението на лингвистичния знак се наблюдава и езиково значение, и речево значение, и значение изобщо, и смисъл изобщо. В зависимост от аспекта и нуждите на дадено изследване, един от тези компоненти може да придобие приоритет, но това не значи, че той може да бъде разглеждан изцяло откъснат от останалите.

Всяко изтъкване на един или друг момент от значението за сметка на останалите представлява изместване на значението от централното му място в знака при абсолютно статично равновесие и всъщност е привличане на цялата зона на значението към един или друг краен елемент на знака. В реално функциониране в речта, думата-знак дава определеност на своето вътрешно динамично и дифузно, все още неформено в статичния езиков знак съдържание, което до тук бе наричано най-общо значение. Това съдържание се оформя като значение при сблъсък между съдържателната субстанция и съдържателната форма. Материалната форма, която организира субстанцията се организира пък от идеалната (чистата) форма. Областта на тази идеална форма е област на смисъла на лингвистичния знак или на значимостта при системно разглеждане. Разглеждан по този начин, лингвистичният знак притежава обща значимост (смисъл) и общо значение. В това положение се наблюдава принципно съвпадение с теорията на Л. Йелмслев и съответно с идеалната (чистата) форма, материалната форма и субстанцията (в неговата терминология) със значението на границата между последните две. Това абстрактно принципно положение обаче не решава конкретните семантични проблеми и по-специално въпросите за типовете значения и структурата, която те образуват.

Известно е, че езикът като „обществено съзнание“ чрез своите форми може да обхваща и да съхранява различни типове съдържание: наред с това на всекидневния език, също и научно-логическо, и образно-художествено. Тези три типа съдържание намират своите отражения в думата-знак като три типа значимости: **логическа**, **лингвистична** и **асоциативна** и съответните им три типа значения: **терминологично**, **раг екс. лингвистично** и **значение-образ**. Характерното за тези компоненти на езиковата значимост в рамките на общата значимост е, че те притежават известна самостоятелност, разположени са на относително различни семантични стратуми и съответно са организирани по различни начини.

От казаното до тук следва, че системността в лексиката и по-точно на значенията не може да се изведе по единен принцип — абстрактно-логическата

значимост на Ф. де Сосюр и Л. Йелмслев, нито по метода на традиционния компонентен анализ, тъй като тази значимост не е чисто лингвистична, а предимно логическа, изразена чрез езика, и всички семантични полета, образувани по този принцип, не са нищо друго, освен таксономични йерархии на отделни тематични групи. Освен този вид значимост се наблюдава и асоциативна значимост, въз основа на която могат да се съставят т. нар. асоциативни полета, с които се занимава психолингвистиката и каквито ги срещаме в асоциативните речници. Чисто лингвистичната значимост е нещо различно от посочените два типа значимости и се намира между тях и в пряка връзка с тях. Истинско лингвистично семантично поле може да бъде създадено само въз основа на този тип значимост чрез процедура, подобна на използваната от Ю. Караулов (1976) — в контекста и под коректива на логическата и асоциативната значимости. От казаното до тук се вижда, че всеки тип значение: терминологичното, раг екс. лингвистичното и значението-образ чрез съответните им значимости имат три принципно различни излаза към три различни типа междусловни формации: логически (научни) таксономии, лингвистико-семантични полета и асоциативни полета. Характерното е, че всеки от тези три типа значения е инвариант на едно или няколко значения на думата като варианти с евентуалното им покритие в узуса и същевременно и трите са варианти на общото значение като техен инвариант от по-голяма степен на абстракция.

В реален акт на комуникация, в речта, в зависимост от типа комуникация се актуализира един или друг компонент от съдържанието на думата-знак. Така напр. при строга терминологична употреба в научно изложение, думата може да изразява само терминологичното значение, свързано с понятийната значимост. При абстрактно отъждествяване на съдържанието на думата с подобна пълна терминологизация може да се приеме, че думата е „понятие“. И обратно — в художествено произведение се актуализира значението-образ с асоциативната значимост. При подобно отъждествяване на съдържанието на думата със значението-образ може да се каже, че думата е „представа“, докато в абсолютна статика в цялостния лингвистичен знак тя е „чист образ“, изцяло интуитивен и символичен, чиято максимална актуализация и реализация намираме в поезията (срв. и Е. Атаян 1981, с. 9).

Проблемът за реализацията на думата-знак съвпада с проблема за актуализацията на сигнификативните потенци в номинация, на абстрактната семантична структура на думата като матрица, програма в конкретно номинативно значение в речево изказване като факт. Ако се обърне внимание на казаното по-горе за значенията на езиково-речевия знак, ще се види, че посредством до голяма степен формалното и бедно субстанциално общо значение речевият (под)знак е свързан с езиковия чрез връзката между речевия образ и езиковия смисъл. Взаимодействието между тези недостатъчно ясно определени психически елементи осигурява прехода между сигнификативното и номинативното, между езиковото и речевото в цялостния знак.

Вече реализирано, това отношение се проявява в отношението между конкретното номинативно значение и речевия смисъл. Актуализацията на значението изцяло в областта на речевата част на знака го превръща в динамично и така то обхваща речевия образ, конкретното номинативно значение в изказването и отчасти и самата вещ от обективна действителност (доколкото тя има значение за цялостния знак в онтологично-референциален план). За най-добра илюстрация на речевия образ могат да послужат казионалните поетични образи в реално поетическо произведение (но те много често се срещат и във всекидневната битова реч). Конкретното номинативно значение е реалното значе-

ние в реално речево изказване. Речевият смисъл е актуализация на езиковия смисъл, или по-прецизно и разгърнато — на смисъла (на типа значимост) на съответния тип значение, манифестиращо в конкретния езиков план чрез съответната сема, която се реализира в даденото конкретно-номинативно значение в речевото изказване. Всички връзки и тук се осъществяват чрез динамиката на общото значение, което като инвариант определя съответствията между вариантите.

В областта на речевия (под)знак общото значение служи за осъществяването на взаимодействието между актуализирания в речев смисъл езиков смисъл на един от типовете значения в единия от вариантите му — конкретната сема и съответното конкретно номинативно частно значение. Общото значение със своята вътрешна динамика осигурява връзката и единството на речевия смисъл, общото номинативно значение в изказването и речевия образ, както и на речевия (под)знак с езиковия (под)знак в рамките на цялостния и единен езиково-речев знак, т. е. между езика и речта и между езика и обективната действителност.

Така разгледаните отношения представят закона на реализацията на лингвистичния знак. Както беше показано, полисемантичността на думата се снема в речевото изказване чрез конкретното номинативно значение и по този начин се възстановява „законът на знака“ — на един израз съответствува едно съдържание. Такова е положението по принцип, но често в живата, реална реч явленията явно излизат от обсега на този закон и изискват допълнително същностно обяснение.

От това структурно и съдържателно разглеждане на диалектиката на лингвистичния знак може да се извлече определение на дълбоко интуитивното и неопределено понятие езиков смисъл. В актуална позиция на езиковия знак, в реална комуникация, неговият център — значението, в своето движение измества смисъла изцяло в чисто съдържателен план и в зависимост от съответната субстанция той добива все по-строги форми асоциативна значимост — езиково-логическа значимост и дори понятийна значимост. Всички те, заедно с интуитивния смисъл съставят феномена езиков смисъл на думата. Всички тези значимости, разбира се, са мъртви абстракции с цел по-детайлно изучаване, но тяхното отделяне е от принципиална важност за същността на изследвания феномен. В действителност, при живо функциониране, нещата са по-дифузни, неразграничени и едновременни. Богатите възможности и действителните реализации на всевъзможните „игри“ на смисъла и значението в речта са необясними без познаването на вътрешното им същностно богатство и разнообразна вариативна комбинаторика.

Комуникативният аспект на изследване, след така определените основни понятия, изисква и решаването на изключително важния проблем за семантичната структура на думата, т. е. за елементите и видовете значения и особено на вътрешните връзки и взаимоотношения между тях.

3. Семантична структура на думата

Строежът и вътрешната форма на организация на семантиката на думата, като (под)система и единство на устойчивите закономерни връзки между нейните елементи, т. е. семантичната ѝ структура могат и трябва преди всичко да бъдат изведени индуктивно от реалните конкретни значения на думата в речта. Това е единият от пътищата за опознаване на процеса на виртуализацията на значенията до най-висшата абстракция — лингвистичния концепт. Този емпи-

ричен и предимно интуитивен подход има дълга традиция в лексикографията при съставянето на тълковни речници (и в не малко теоретични семантични изследвания) и неговите достойнства и постигнати резултати са очевидни. Този път е необходим, обаче недостатъчен за действително научното и пълно постигане на изследвания обект и на неговите закони. Като следващ етап е необходим преход от конкретното към абстрактното, т. е. да бъде постулиран дедуктивно процесът на актуализацията на концепта в конкретно значение като вариант от вариациите на даден инвариант. Необходимо е най-накрая да бъде открит законът на явлението — устойчивите взаимни връзки между неговите елементи и вътрешната динамика на различните равнища на абстракция. Едва тогава е необходимо ново възходане от абстрактното към конкретното, проверка на постулираната структура и действието на вътрешните ѝ закони в практиката — в случая в речевия узус.

Тук първият етап може да се сметне за предварителен и преминал и понеже наблюденията и опитът са трудно доказуеми, то не е нужно да се описват, а за представителен корпус от материал може да се приеме всеки повече или по-малко пълен съвременен тълковен речник.

От двойното (по принципа на допълнителността) разглеждане на семантиката на основната единица на езика като система — думата като знак *signi generis*, може да се приеме за доказано, че тя притежава следните сложни и взаимодопълващи се характеристики:

a/ В стратификационно-йерархичен план се наблюдава двойна семантичност на езика, проявяваща се в двата семантични стратума — семемния (чисто езиково) и семантемния (логическо, изразено чрез средствата на естествения език — в случая думата). Семантемният стратум е преходът от естествено-езиковото към логическото и включва понятийната значимост на лингвистичния знак. Най-добре този преход личи в терминологичното значение, при което лингвистичната форма е изпълнена с логическа субстанция. На този стратум и семантемата — абстрактна езикова единица на метаравнище, изразяваща се чрез конкретната езикова единица, представяща думата без никакъв контекст, сама за себе си, или такава, каквато я срещаме от лявата страна на тълковните речници. Тя представлява един вид общо езиково-речево значение-смисъл, включващо и обединяващо в себе си общото значение и всички типове значения на лингвистичния знак: терминологичното, чисто лингвистичното, езиковото значение-образ, речевия образ, конкретното номинативно значение в изказването, както и значението на самата вещ-явление в онтологично-референциален план, а също и всички типове смисъл, т. е. цялата лингвистична (езиково-речева) зона в съдържателен план.

Абстрактна единица от по-низшия чисто езиков стратум е семемата, представяща значението като *par ex.* лингвистично, обхващащо всички конкретни лингвистични значения, т. е. инвариант на вариантите — семи. Наред с чистата семема съществуват още и квазисемемата — терминологичното значение, наречена така, защото използва лингвистична форма за логическа субстанция и семемата-образ, с езикова субстанция, но не достатъчно формирана като значение. Те също са инварианти на съответни варианти — семи.

Между двете основни единици на двата семантични стратума — семемата и семантемата, намираме структурно междинната единица — общо значение, което ще бъде определено съдържателно в следващите редове. Тук е важно да се отбележи, че то е един вид „граматика“ на значенията, законът на семантичната парадигма, през което минават всички вътрешни отношения на знака и организират неговата семантика, т. е. „вътрешната форма“ на думата.

б/ Във формално-субстанциален план наблюдаваме тройна семантичност, изразяваща се в трите принципно различни вида значимост: понятийна, лингвистична и асоциативна, които и поради различията в субстанциален план изискват различни концептуални форми — понятие, лингвистичен концепт и представа. От взаимодействието на тези форми със съответните им субстанции се порождават и трите вида значение: терминологичното, чисто лингвистичното и значението образ, обединени в езика от един лингвистичен знак — думата. Самото това порождаване става в областта на общото значение, намиращо се на границата между субстанциалното и формалното — прекалено много форма и абстракция и прекалено малко субстанция и конкретност, за да бъде осъзнато като значение; нито вече смисъл (значимост), нито още значение, но тяхната динамична обединяваща и порождаща област, своеобразен смислов инвариант на типовете значения-варианти.

Особен интерес представлява спецификата на вътрешните връзки и взаимоотношения, образуващи семантичната структура на думата-знак и от гледна точка на развитието на частните значения. Докато общото значение обхваща тази област, в която се проявяват връзките между инварианта и вариантите — семемата, то не само пази единството на значенията и целостта на знака, като не допуска семантична омонимия, но и дава излаз на думата към съответното семантично поле, то съдържателните отношения в многозначната дума водят до развитие на значението и до образуване на нови частни значения по двата основни пътя — на метонимията и на метафората (в общоизвестната класическа терминология).

Най-общо казано, от взаимодействието между терминологичното и чисто лингвистичното значения, разбира се чрез и под коректива на общото значение (и на съответните значимости като още по-висша абстракция), по принципа на метонимията се образуват нови значения въз основа на връзки като: **причина — следствие**, напр. *благодат*. 1/ Изобилие от блага, получени от природата, и 2/ Нещо, което има много добро, благотворно или много приятно въздействие върху някого; *болен*. 1/ човек, 2/ болно време; *радост*. 1/ чувство, 2/ предмет, събитие, което възбужда такова чувство; *ужас*. 1/ чувство, 2/ ужасно събитие, гледка; *любов*. 1/ чувство, 2/ човекът който възбужда (към когото изпитваме) такова чувство и т. н. От отношението между **действие и цел** се порождават нови значения като в следните случаи: *преча*. 1/ представлявам пречка..., 2/ правя спънки на някого; *запичам*. 1/ пека ястие, малко, след определена обработка, и 2/ пека ястие, за да хване кора. *Печалба*. 1/ печелене, 2/ спечелената сума; *заплащане*. 1/ действието, 2/ сумата пари като заплата и т. н.

Последният пример може да служи и като илюстрация на отношенията **процес — резултат** с подобни примери като: *глоба*. 1/ действието, 2/ сумата, взета като наказание за нещо. Типични причери са: *горя*. 1/ обхванат съм от огън, 2/ давам светлина, пламък (за лампа); *плувам*. 1/ действието и 2/ умея да върша това действие и т. н.

Типични метонимични отношения са и **съд — съдържание**: *чаша*. 1/ предмет и 2/ течността, която се съдържа в този предмет; *блюдо*. 1/ предметът и 2/ ястието, което се съдържа в него; **помещение — предмет** за определени цели: *спалня*. 1/ помещение и 2/ мебел. Друг подобен тип връзки се изразяват от отношенията **материал — изделие**: *злато*. 1/ метал и 2/ предмети от този метал, монети; *кристал*, *керамика*. 1/ материал и 2/ предмети от този материал и много други подобни; същото се наблюдава при отношенията **форма — субстанция**: *книга*. 1/ предметът и 2/ съдържанието (интересна книга); *граматика*. 1/ строеж на езика, 2/ наука за него, 3/ учебник по тази наука.

Също типично метонимични са и отношенията **част — цяло**: *ябълка*. 1/ дърво и 2/ плодът на това дърво; *ден*. 1/ денонощие и 2/ част от денонощието, през която грее слънцето; *ръка*. 1/ крайник на човешкото тяло и 2/ част от този крайник от китката до пръстите; *хляб*. 1/ отделен къс от печено тесто в определена форма (два хляба) и 2/ печена тестена храна, независимо от формата (къс, резен, филия, комат хляб), или отношенията **признак — предмет (лице)**, например *болен*. 1/ който страда от някаква болест и 2/ човек, който страда от някаква болест; *влюбен*. 1/ който изпитва чувство на любов и 2/ влюбен човек и т. н.

Интерес представляват и отношенията на пространствена /по местоположение/ или във времето близост, напр. *село*. 1/ населено място и 2/ жителите на това населено място; *спирка*. 1/ място, където спира превозно средство... и 2/ разстоянието между два такива пункта; *пристанище*. 1/ място..., пристан и 2/ селището, където се намира пристанът; *път*. 1/ дълга ивица земя, предназначена за ходене, пътуване по нея и 2/ самото пътуване, времето на пътуването; *свѣт*. 1/ учреждение, 2/ сграда, 3/ чиновниците на това учреждение; *поща*. 1/ учреждение, 2/ сграда, 3/ писмата, пратките и т. н.; *утре*. 1/ утрешния ден, 2/ недалечно бъдеще; *вчера*. 1/ (по аналогия същото); *преходен*. 1/ който представлява преход към нещо, 2/ който е временен, минава бързо и т. н.

Съществуват думи с особено богато съдържание, които развиват конверсивни отношения във вътрешната си структура като *ида*. 1/ отивам /някъде, там/ и 2/ идвам /насам, тук/; *адски*. В много висока степен; изключително 1/ за нещо лошо и 2/ за нещо добро, където получените от тези отношения значения достигат до такава степен на противоположност, че се налага въпросът, дали това не са омоними и се разглеждат като енантиосеми.

Цитираните примери като факти са известни от античността и емпирично са изучавани от стилистиката като „преименуване“ (каквото е буквалното значение на метонимия) като фигура на речта — пренасяне на името на един (клас) обект(и) на друг. Много по-важно в случая е да се отбележи, че освен като факт в речта, тези отклонения съществуват предварително в семантичните структури и точно те порождават и определят конкретните значения — семи. Това е една изцяло неизследвана от семантиката област (като се изключат някои диахронни изследвания, засягащи историческия развой на значенията като тези на Д. Иванова-Мирчева (1964), Реформатски (1973); изследвания върху отделни проблеми на явлението в различни аспекти като на Кр. Чолакова (1957, с. 191 и сл.), Т. Балкански (1979) и др. Особен интерес в тази област представлява изследването на М. Никитин (1983), където тези отношения се разглеждат обобщено като съдържателни отношения между словоозначенията и като „концептуални връзки, т. е. връзки на понятията и представите“ (с. 37) и по тези причини терминът метонимия се смята за неприемлив, тъй като се разглеждат „връзки на същности от обективния свят — импликационни“ и „общности на същности от обективния свят по налични признаци — класификационни“ (с. 37).

Явно е, че при представената тук семантична структура, вътрешните отношения се разглеждат по принципно различен начин, който позволява по-детайлно и по-точно изразяване на тези отношения. Получените нови конкретни значения — семи от взаимодействието между лингвистичното значение — семемата и терминологичното значение — квазисемемата чрез посредничеството на общото значение в разгледаните случаи и съответните примери са чисто лингвистични, т. е. варианти на семемата. Това е така, защото те са образувани на базата на логически, но по-точно — протологически, т. е. наивистични отно-

шения и по тази причина чисто лингвистичното значение се оказва по-силен притегателен полюс и привлича породените по този начин значения към себе си. Другият полюс — квазисемемата, дори когато не съществува реално, винаги съществува като конструктор, клетка, която при необходимостта от термин може да бъде запълнена и дори да развие конкретни значения — термини от различни системи на научна класификация, т. е. от различни науки.

Характерно за естествените езици е, че в тях също се срещат т. нар. народни таксономии (прото-, донаучни класификации), които намират израз в различните значения в отношение на включване, на една дума, напр. *човек* 1/ човек изобщо, 2/ мъж; *жена* 1/ човек от женски пол, 2/ съпруга, 3/ домашна помощница, слугиня и т. н. Характерен пример за такива отношения са имената на животни, при които с една и съща дума се означават и вида животно и животното от определен пол (от този вид): *лъв*, *котка*, *слон*, *вълк*, *ястреб*, *есетра* и много др. Това е добре познат способ на вътрешно разгръщане на значенията, който достатъчно очевидно фиксира границата на прехода между чисто лингвистичното и терминологичното значение.

Посочените тук примери може би не са най-сполучливите, но са достатъчно показателни и характерни за доказване на твърдението, че това не са случаи на метонимичен пренос на конкретни имена като явление, а закон на явлението, вътрешните семантични връзки и отношения в думата-знак между общото и трите типа значения са своеобразна „граматика“ на семантиката, матрица за пораждаване на конкретни лингвистични значения — семантични парадигми. По принцип, според вътрешния си закон и семантичната си структура, думата-знак може да се развие като конкретни частни значения в цялото богатство на парадигмата, да попълни всички клетки на матрицата, но поради общоизвестни екстралингвистични причини, това рядко се случва и съответно семантичните парадигми са с много по-голяма дефективност от граматическите.

Сериозно доказателство на това твърдение е и фактът, че много от семантичните отношения намират съответни аналози в граматичните абстракции, срв.: действие — цел с непреходност и преходност; процес — резултат с несвършен и свършен вид на глагола; признак — вещ със субстанцията, като низшестоящ корелат от една страна и с общологическите абстракции: причина — следствие; форма — субстанция; част — цяло; средство — цел като висшестоящ, надреден корелат, от друга.

Особен интерес за теорията на семантичната структура на думата представляват и отношенията между семемата и семемата-образ. От тези отношения между чисто лингвистичното значение и значението-образ се пораждават всички т. нар. преносни частни значения по принципа на метафората. В тази област отношенията не са така ясно определени и диференцирани, тъй като са свързани (чрез общото значение) с асоциативната значимост, основават се на сходство и близост на образи според съответните възприятия и придават на знака логически основания на отношенията между семемата и семемата-образ, тъй като те са изцяло в областта на психологическото (на трудно определяемото чувствено и на достатъчно ясните и цялостно формирани образи). Този тип отношения между думата като чист поетически образ и лингвистичното значение са предпоставка за образуването на преносни значения, които са вече достатъчно оформени като значения, но все още носят оттенъка на интуитивността и образността. По тези причини е трудно да се правят класификации и да се отделят типове отношения. Прекалената дифузност и неопределеност на границите между различните чувства и възприятия, като основа на най-различ-

ни асоциации, са достатъчно деликатна област, за да бъдат обхванати дори и от най-гъвкави логически класификации. Затова пък примерите на конкретни значения, породени от такъв тип отношения са прекалено много и достатъчно добре известни, за да ги докажат. Ето и някои от най-характерните: *облак*. 1/ образуване от сгъстени водни пари... 2/ гъста маса от прах, дим и под. Колкото повече се продължава по посока на преносността, толкова по-неуловимо за дефиниране става значението и поради своята недостатъчна определеност, то от значение се превръща в чист образ. Ето и последната степен, на която все пак може да се улови нещо като значение: „нещо мрачно, неприятно или нещо, което застрашава, тревожи“. Може да се посочат и други характерни примери: *сляп* 1/ който е лишен от зрение, 2/ който не вижда очевидни неща, 3/ който е безчувствен, безразличен, безучастен, равнодушен, 4/ който действа, без да разсъждава, 5/ за полет — който се извършва в пълна тъмнина, без никакъв ориентир, 6/ който няма изход (сляпо черво); *зелен*. 1/ който е с такъв цвят, 2/ който още не е узрял, 3/ който е още млад и неопитен, (за човек); *гнил* 1/ (гнил плод), 2/ (гнили зъби), 3/ (гнило общество),... Много глаголи като *вървя*, *бумтя*, *разрушавам*, благодарение на образната представа за действието образуват преносни значения с най-различни субекти и обекти.

Независимо от броя на приведените примери, този вид отношения се проявяват при всички пълнозначни думи, друг въпрос е дали при всяка дума се реализират в преносно значение. Характерно за тези отношения е, че поради своя прекалено широк обсег на действие, те могат да създадат преносни значения, които при необходимост да преминават в областта на терминологичните частни значения като напр. 'сляп' (за полет) във военновъздушната терминология, дори 'сляп' (за черво) в анатомичната и 'сляп' („блинд“ при игра на шах и някои игри на карти — без да се гледат фигурите (картите)). Примери за такива отношения могат да се дадат много, а може да се образуват по аналогия с приведените, напр. *глух*, *зрял*, *остър*: 1/ предмет, 2/ дума, 3/ ум, 4/ конфликт, 5/ криза и т. н. и т. н.

Такива са, представени възможно най-сбито, съдържателните отношения в семантичната структура на думата. Според своята вътрешна структура и закони на вътрешно развитие, всяка пълнозначна дума притежава всички от изброените възможности за развитие и създаване на конкретни частни значения. Много често обаче, законите на семантичното развитие (както и останалите лингвистични закони) са ограничени от екстралингвистични условия, от една страна, както и от вътрешнолингвистични (несъвместимост на езиковите закони от низходящите равнища), от друга. По тези причини семантичните парадигми много често са непълни, дефективни и това, което може да се очаква според закона на явлението, не винаги се актуализира и още по-рядко се закрепва като конкретна реализация в речевия узус. Това е и дълбоката причина, поради която след В. Виноградов (1953) е прието да се говори за свободни, синтактично свързани и конструктивно обусловени значения. Независимо от фиксацията на конкретни значения в узуса, не може да се пренебрегнат и структурните варианти като възможности, поне доколкото те обясняват всички гранични случаи между узуални значения и окаzionali употреби, на неопределеност и на запазена многозначност, водещи съответно до неопределеност на смисъла или до двусмисленост в речта и особено в поезията и такива специфични явления като грешките, иронията и подтекста, като носители на допълнителен смисъл в речта на базата на общоизвестните езикови значения като код.

Истинска свобода на пълно разгръщане добива пълнозначната дума като инвариант с нейните варианти и тяхната реализация в акта на комуникация, в

реалната реч. Трудно (а и невъзможно) е да се говори за значение и смисъл в речта, без да се познават вътрешните семантични закони, действащи в семантичната структура на думата—знак в системните езикови отношения. Това е и основната база на изследване на семантиката на изказването и от позицията на говорещия (в акта на пораждање, кодиране на смисъла), и от позицията на слушащия (в акта на възприемане, декодиране) в динамичния аспект на изследване на речта, както и на изказването като текст — в статичен аспект.

Следва